

¹¹ Колосова Н. М. Конституционная ответственность в Российской Федерации: Ответственность органов государственной власти и иных субъектов права за нарушение конституционного законодательства Российской Федерации / Колосова Н. М. – М.: Городец, 2000. – С. 8.

¹² Слободян Н. До питання про підстави конституційно-правової відповідальності / Н. Слободян // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України: зб. наук. статей / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 199.

¹³ Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти / О. Майданник // Право України. – 2001. – № 2. – С. 95.

¹⁴ Эбзеев Б. С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности / Эбзеев Б. С. – М: Норма, 2007. – С. 11.

Резюме

У статті встановлюється взаємозв'язок між конституційними обов'язками людини та громадянина і конституційною відповідальністю. Визначаються підстави та санкції конституційної відповідальності, умови забезпечення виконання конституційних обов'язків.

Ключові слова: конституційні обов'язки, конституційна відповідальність, позитивна правова відповідальність, підстави конституційної відповідальності

Резюме

В статье устанавливается взаимосвязь между конституционными обязанностями человека и гражданина и конституционной ответственностью. Определяются основания и санкции конституционной ответственности, условия обеспечения исполнения конституционных обязанностей.

Ключевые слова: конституционные обязанности, конституционная ответственность, позитивная правовая ответственность, основания конституционной ответственности.

Summary

The relationship between constitutional rights and duties of citizens and constitutional responsibility are considered in the paper. The grounds and sanctions of the constitutional responsibility, the conditions of enforcement of constitutional duties are defined in the article.

Key words: constitutional duties, constitutional responsibility, positive legal responsibility, constitutional responsibility.

Отримано 14.10.2010

О. П. ВАСИЛЬЧЕНКО

Оксана Петрівна Васильченко, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДЖЕРЕЛ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Як наукова проблема джерела права починають досліджуватися вітчизняними вченими-правознавцями вже наприкінці XIX ст. І. В. Михайловський надзвичайно влучно помітив, що майже усі вчені розуміють «джерела права» як «фактори, що творять право, а відмінності починаються тільки при вирішенні питання, що повинно вважатися «правоутворюючими факторами». Цей же автор дійшов висновку, що ця юридична категорія наповнюється відповідним змістом залежно від того, на яких методологічних позиціях знаходиться дослідник (природно-правових чи позитивістських). При цьому доцільно зазначити, що сучасне природне право, яке утвердилося в країнах Заходу, є неоднорідним та еkleктичним. У межах цього підходу спостерігаються п'ять основних конкуруючих напрямків – теологічний, об'єктивістський, неокантіанський, трансцендентальний, екзистенціалістський. Так само у межах позитивістського підходу сформувалися: аналітична теорія, теорія нормативізму, соціологічна теорія, психологічна теорія, історична школа права. Отже, представниками цих течій і шкіл висувалися і висувуються різні тлумачення юридичної категорії «джерело права».

Українське право належить до європейської континентальної (романо-германської) системи права, для якої основним видом джерел права є закони та інші нормативно-правові акти державних органів, органів місцевого самоврядування. Однак ця його характеристика склалася поступово. У розвитку джерел українського права можна виділити декілька періодів.

Історія джерел права України починається з усних пам'яток (правових норм, незафіксованих в офіційних документах). Знаний фахівець з історії українського права П. П. Чубинський зазначав, що під

історією джерел права розуміємо історію пам'яток, з яких ми пізнаємо право, тому що право на той час складається із закону і звичаю, то під історією джерел права розуміємо історію пам'яток, закону та звичаєвого права¹.

Найдавнішим джерелом права в Україні був звичай. Згадку про існування звичаїв, що регулювали поведінку людей у східних слов'ян ще до утворення Давньоруської держави можна знайти у літописах. Так, розповідаючи про східнослов'янські племена, літописець Нестор у «Повісті временних літ» зазначав, що ці племена «шляху обычаи свои, и закон отец своих, и преданье, каждо свой нрав»². Уже в IX ст. звичай набув значення неписаної правової норми. При цьому в Київській Русі існували різноманітні терміни для визначення звичаєвого права. У стародавніх письмових пам'ятках існують такі поняття звичаєвого права: звичай, нор, правда, закон. Звичай і закон застосовувалися тоді, як однорідні поняття і означали правовий звичай. Така ж однорідність понять спостерігалася і в ранньосередньовічній Європі: «Lex Salica», тобто «Закон Салічний»³.

Іншим джерелом права України був закон. Первинною формою закону в давньоукраїнському праві були договори. Ця форма застосовувалася як особами, так і суспільними групами населення: сільські громади або окремі території укладали договори про закріплення суспільних, політичних або міжнародних відносин. У формі договорів не лише підтверджувалися, а й точніше формулювалися існуючі норми звичаєвого права, або ж встановлювалися нові норми права. У писемних пам'ятках договір мав назву миру, правди, ряду. До них належать договори, укладені нашими пращурами з греками, договори киян з князями. Договір (ряд) князя укладався з народом у випадку його обрання й тоді, коли князь свавільно захоплював владу. Ці договори спочатку укладалися як в усній, так і в письмовій формі. З кінця XII ст. вони укладалися виключно у письмовій формі⁴.

У джерелах права Київської Русі помітне місце посідав судовий прецедент. Судова діяльність князів сприяла як трансформації старих звичаїв у норми права, так і створенню нових правових норм. Судовим рішенням надавалося значення загальної норми. Посилання на конкретні судові рішення можна знайти, наприклад, у ст. 23 Короткої редакції Руської Правди, ст. 2 Поширеної Руської Правди, в якій говориться: «Так судив Ярослав, так вирішували і його сини»⁵.

Джерелом права Київської Русі були церковні статuti, у яких визначалось правове становище церкви і духовенства, суб'єкти і об'єкти церковного судочинства. Найважливішими церковними статутами були статuti Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого, «Кормча книга».

Українські землі Київської Русі після монголо-татарської навали не могли зберегти свою незалежність: з XIX ст. Київська земля і Волинь увійшли до сфери політичного впливу Литви, а Галичина – Польщі. Українські землі користувалися у Литві широкою автономією як у політичному, так і у правовому житті. В юридичному житті Литовської держави закріплено було застосування українського звичаєвого права у регулюванні правових відносин. Кожна українська земля мала своє «земське право», яке підтверджувалося земським правлінням. Джерелом писаного права у Литовській державі була «Руська Правда». Населення усіх українських земель керувалося звичаєвим правом та нормами «Руської Правди».

Західноукраїнські землі: Галицька, Львівська, Перемишльська, Саноцько-Холмська з другої половини XIV ст. були приєднані до Польщі. Пізніше до Польщі відійшли Західне Поділля і Бельзька земля (усі ці землі в науковій літературі відомі під назвою «Червона Русь»). З 1433 р. на всі ці землі було поширено суто польське земське право, яке поступово проникало в центральні українські землі. Серед збірників польського права, що були чинними в українських землях, виділялися Вислицький статут 1347 р., Вартський статут 1420-1423 рр. Протягом XVI ст. у Речі Посполитій було здійснено зібрання статутів і законів у єдиний збірник (у 1505 р. – було схвалено Збірник законів польських, а у 1533 – новий збірник). З другої половини XVI ст. польський Сейм почав приймати закони, які стали називати конституціями. У 1782 р. була завершена робота по зібранню польських законів у єдиний Збірник законів.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. завершилася створенням української держави. Існування української держави призвело до появи нових джерел права – українських законів. Найпоширенішим джерелом права України цього періоду були нормативні акти, що виходили від українських органів державної влади. Гетьманська влада видавала акти у формі універсалів, декретів, ордерів, інструкцій та листів. Офіційними актами державної влади, які видавалися від імені гетьмана, були універсали. Гетьманські ордери вирішували певні конкретні питання суспільно-політичних відносин: про проведення ревізії полків, про ведення роздрібною торгівлі тощо. Гетьманськими інструкціями визначалися права і обов'язки службовців, порядок діяльності судових органів. У декретах, грамотах та листах гетьманська влада повідомляла про прийняті законодавчі акти та порядок набуття ними чинності. Поряд із цим джерелом права були і міжнародні договори України, у тому числі й українсько-московські договірні статті (Переяславські (1659 р.), Московські (1669 р.), Конотопські (1674 р.) та ін.).

Так закінчився найтриваліший за часом період, пов'язаний з існуванням джерел самобутнього українського права. Його знищення припадає на кінець XVIII ст., коли остаточно було ліквідовано автономію земель Лівобережної України та здійснено три розподіли Речі Посполитої, після чого Правобережна Україна також увійшла до складу Московської держави. З цього моменту все частіше в Україні застосовується загальноімперське російське законодавство.

Період самостійної східнослов'янської традиції у розвитку права змінився у XVIII ст. іншою тенденцією – становленням і розвитком законодавства абсолютистської Російської держави. Початок цього

періоду був закладений реформами Петра I. Законодавство Росії прямо орієнтувалося на європейське, насамперед германські та шведські зразки. Воля монарха, імператора, була офіційно проголошена єдиним джерелом права. Протягом усього XVIII ст. верховна законодавча влада імператора зберігалася і зміцнювалася. Законодавчі акти регламентували усі аспекти життя держави і суспільства. Вони мали найрізноманітніші найменування: маніфести, статuti (устаui), іменні укази, регламенти, «усні» укази тощо⁶. На початку XIX ст. була заснована Державна Рада, а в 1810 р. – прийняті основні державні закони. Стаття 47 цих законів закріпила, що «Російська імперія утворюється на міцній засаді позитивних законів, установ і статутів, які мають своїм джерелом самодержавну владу». Ніхто не міг і тлумачити закони. Допускалося тільки застосування законів. Згідно ст. 50 Основних законів «усі приписи законів розглядалися у Державній Radі»⁷. Тим самим встановлювалася відмінність законів від інших актів (указів і наказів) вищої влади.

Крім нормативних актів, у Російській Імперії джерелами права були правовий звичай і судова практика, укази та інші акти центральних і місцевих органів управління⁸. Щодо України, то на її землях у цей період широкого поширення набув такий юридичний документ, як «Звід права, за яким судиться малоросійський народ».

Друга половина XIX ст. характеризується деякою лібералізацією і модернізацією російського законодавства: були проведені селянська, судова і земська реформи. Проте імперський характер законодавства і на початку XX ст. не набагато змінився: головним чином шляхом допуску обраних депутатів до процедури обговорення законопроектів. Певні особливості мала система джерел права у Галичині, на Буковині і в Закарпатті, яка будувалася на конституціях, що існували на терені Австро-Угорської імперії.

З падінням монархії і утворенням Тимчасового уряду в Росії (лютий 1917 р.), в Україні відбулося об'єднання різних політичних партій та груп в Українську Центральну Раду. Почалося формування права незалежної України і, відповідно, створення власної системи його джерел. Як зазначають дослідники, правотворча діяльність Центральної Ради пройшла у своєму розвитку два головні етапи. Перший з них, що розпочався рішенням Національного з'їзду у квітні 1917 р., мав переважно політико-декларативний характер. Його основним здобутком стали чотири універсали. Досягненням першого етапу законотворення можна вважати й декларації Генерального Секретаріату, які були по суті планами законопроектних робіт. Уся законотворча діяльність підпорядковувалася такому плану: робота над Конституцією і – паралельно – поступова розробка законів, необхідних для утворення в Україні «автономного ладу». Другий етап пов'язаний з прийняттям Конституції УНР, яку Центральна Рада ухвалила 29 квітня 1918 р., тобто в останній день її існування. Законодавча діяльність гетьманської адміністрації (29 квітня 1918 – 13 листопада 1918 р.) почалася з визначення правових основ самого процесу законотворчості. У «Законах про тимчасовий державний устрій України» декларувалося, що Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі. Визначалося також що «законові надається обов'язкова сила від часу, призначеного для того в самім законі». Законопроекти остаточного затверджувалися гетьманом. Крім того, міністри наділялися правом «видавати розпорядження» щодо тлумачення законів. 2 червня 1917 р. ці загальні положення дістали подальший розвиток у спеціальному акті – законі «Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх і про форму, і про порядок оголошення законів»⁹.

19 грудня 1918 р. розпочався третій період новітньої історії української державності – період Директорії. Свої програмні завдання Директорія конкретизувала у своїй Декларації від 26 грудня. Оцінюючи у цілому законодавство періоду Директорії, деякі науковці характеризують як законодавство перехідного періоду, коли закони приймаються лише за необхідності «швидкого реагування» на конкретні обставини. Звідси й відсутність власних кодифікованих актів у галузі державного, цивільного й кримінального законодавства.

У період розбудови української національної держави (1917-1920 рр.) в Україні розвивалося й звичаєве право. Воно діяло або з санкції держави, або як таке, що не заборонялося державою. Уже 3 березня 1917 р. Тимчасовий Уряд запровадив «Тимчасові Суди», які склалися з мирового судді (голова) та представників робітничих і солдатських організацій (члени суду). Вони діяли у відповідності зі своєю правосвідомістю. Це порушувало в певній мірі неподільне панування законів, що мали чинність. Застосування звичаєвого права спостерігалось і в діяльності міських домових комітетів. В їх діяльності виявлялася творча самодіяльність міщан у справі самоорганізації та задоволення своїх потреб у повсякденному житті, у захисті своєї безпеки¹⁰.

Щодо до джерел періоду Радянської доби (1922 р. – кінець 80-х рр. XX ст.). У літературі, особливо зарубіжній, радянська правова система була віднесена до особливої за формою – романо-германської, а за змістом – до соціалістичної правової системи. Р. Давид у своїй книзі зазначає, що коли мова йде про юридичні поняття та інститути радянської держави, то за формою вони ті ж самі, що й інститути романо-германської правової системи¹¹. Але за змістом вони різні: власність, договір, адміністративне або цивільне право тощо в СРСР виходять із принципів соціалізму (переважний захист соціалістичної власності, плановість, відмова від природного права тощо).

Особливості джерел радянського права полягали в наступному:

по-перше, схожість була в тому, що і в СРСР, і в Україні головними джерелами права визнавали закон і інші нормативно-правові акти. При цьому формально досить суворо вибудовувалася ієрархія між законами і підзаконними нормативними актами, між актами вищестоящих і підпорядкованих органів управління. Не допускалася жодна форма делегування законодавства органам виконавчої влади;

по-друге, з 1924 р. в Союзі РСР і союзних республіках діяли Конституції, яким повинні були відповідати звичайні (поточні) закони. Усі інші нормативні акти (за винятком указів) визнавалися підзаконними. Будь-які інші джерела права (звичай, судова практика) або повинні були відповідати законам, або не визнавалися такими. Ієрархія нормативних актів на чолі із законом забезпечувалась шляхом закріплення в Конституції СРСР і союзних республік принципу демократичного централізму, згідно з яким акти вищестоящих органів були обов'язковими для нижчестоящих;

по-третє, відсутність принципу розподілу влад призвело до формальної всевладності Рад, які могли вирішувати будь-які питання, в тому числі й законодавчого, нормативного характеру. При Л. І. Брежнєві в Конституції СРСР 1977 р. була легалізована фактична верховна влада КПРС та влада її органів на місцях. Керівництво КПРС стало головним стрижнем законодавчої та іншої правотворчої діяльності.

За нормами радянських конституцій правотворчою компетенцією наділялися вищі і місцеві органи державної влади та управління усіх рівнів. Тому джерелами права визнавалися: 1) Конституції та закони, які приймалися Верховною Радою СРСР, союзних та автономних республік – кожним у межах своєї компетенції; 2) Укази Президії Верховних Рад СРСР і союзних республік; 3) постанови Урядів СРСР і союзних республік; 4) рішення місцевих Рад народних депутатів; 5) рішення виконкомів Рад усіх рівнів; 6) накази, інструкції та постанови міністерств і державних комітетів; 7) постанови ВЦРПС; 8) акти центральних органів інших громадських організацій; 9) акти директорів підприємств і установ.

Із утвердженням української національної державності в 1991 р. розпочався сучасний період у формуванні системи джерел українського права, в тому числі, і системи джерел конституційного права України. На наш погляд, аналізуючи систему джерел сучасного вітчизняного конституційного права, необхідно більше уваги приділяти перспективі подальшого розвитку системи джерел конституційного права.

Однією з головних тенденцій розвитку джерел конституційного права є розширення їх системи, що зумовлено багатьма причинами, серед яких слід виділити еволюцію суспільних відносин, перерозподіл повноважень серед вищих органів державної влади, домінування широкого праворозуміння у підходах до права і, головне те, що норми конституційного права визначають систему джерел для усіх галузей права. Як пише В. Ф. Погорілко: «Система джерел конституційного права України, що представлена охарактеризованими джерелами, є динамічною – одні з них втрачають своє значення, натомість з'являються інші. А отже, можна спрогнозувати формування нових видів джерел конституційного права України»¹².

Для сучасного конституційного права притаманне розширення суб'єктів правотворчості. Аналізуючи світовий досвід та сучасний стан розвитку конституційного права України як галузі права та науки, можемо зробити висновок про те, що особлива роль нормативно-правового акта як основного джерела в системі конституційного права України не виключає існування і взаємодії інших джерел права, зокрема, таких як акти реагування Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, акти Центральної виборчої комісії, акти органів місцевого самоврядування, судовий прецедент, а також правова доктрина та конституційний звичай.

Отже, в історії розвитку джерел вітчизняного права можна виділити п'ять періодів: а) період панування східнослов'янських (у першу чергу українських) джерел самобутнього права (IX – XVII ст.ст.); б) період впливу переважно західноєвропейського законодавства імперських держав на законодавство дореволюційної Росії (XVIII – початок XX ст.); в) період визвольних змагань і спроба створення національних джерел українського права (1917-1920 рр.); г) період Радянської доби та існування джерел радянського права (1922 – кінець 80-х років XX ст.); д) період сучасної України та існування власних джерел українського права, у тому числі, і системи джерел конституційного права (90-і роки XX ст. і до сьогодення).

¹ Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Том 1. – Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К.: Видавничий дім «Ін юре», 2000. – С. 175.

² Там само. – С. 72.

³ Історія українського права / За ред. О. О. Шевченка. – К.: Орлан, 2001. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 11-13.

⁵ Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Том 1. – Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К.: Видавничий дім «Ін юре», 2000. – С. 74-75.

⁶ Закон: создание и толкование / Под ред. А. С. Пиголкина. – М.: Спарк, 1998. – С. 15.

⁷ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. – СПб. Юридический Центр Пресс, 2003. – С. 308-309.

⁸ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Учебное пособие (по изд. 1910-1912 гг.). Т. 2. Вып. 2, 3, 4. – М.: Изд-во «Юридический колледж МГУ», 1995. – С. 459-464.

⁹ Історія держави і права України: Підручник. – У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – Том 1. – Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. – К.: Видавничий дім «Ін юре», 2000. – С. 83-84.

¹⁰ Історія українського права / За ред. О. О. Шевченка. – К.: Орлан, 2001. – С. 141.

¹¹ Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с франц. В. А. Туманова. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 400 с.

¹² Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс: Підруч. у 2-х т. –Т. 1. / За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – С. 348.

Резюме

Стаття присвячена актуальним питанням джерел конституційного права України, висвітлено основні етапи становлення системи джерел конституційного права та перспективи їх подальшого розвитку.

Ключові слова: джерело права, створення національних джерел українського права, система джерел конституційного права.

Резюме

Статья посвящена актуальным вопросам источников конституционного права Украины, исследуются основные этапы становления системы источников конституционного права и перспективы их дальнейшего развития.

Ключевые слова: источник права, создание национальных источников украинского права, система источников конституционного права.

Summary

The article is devoted to pertinent problems of the system of sources of Ukrainian constitutional law, examines the main stages in the system of sources of constitutional law and the prospects for their further development.

Key words: sours of law, establishment of national sources of Ukrainian law, system of sources of constitutional law.

Отримано 1.11.2010

О. В. ПРИЄШКІНА

Ольга Василівна Прієшкіна, доктор юридичних наук, професор Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Однією з базових категорій конституційного права слід визначити поняття «основи конституційного ладу». Необхідно відмітити, що на відміну від багатьох інших понять категорія «основи конституційного ладу», як і категорія «конституційний лад», є відносно новими. Вже зазначалось, що в правовій науці за радянських часів вживалися такі поняття, як «суспільний лад» і «державний лад», хоча нині в деяких працях ми стикаємося з намаганням уникати застосування поняття конституційного ладу, основ конституційного ладу.

Загальновідомо, що Конституція України визначає Українську державу як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову (ст. 1), оголошує людину, її права і свободи найвищою соціальною цінністю (ст. 3), проголошує народовладдя (ст. 5) та ін. Тільки така держава може бути ефективною, сильною, конкурентноспроможною в широкому розумінні цього слова, тільки така держава здатна зробити суспільство процвітаючим, створити умови для гідного життя людей¹.

Таким чином, основи конституційного ладу України – це основоположні принципи організації та діяльності держави, які визначають форму і засоби організації Української держави, забезпечують людині та громадянину відповідний і достатній комплекс прав і свобод та характеризують її як конституційну державу.

Утворюючи ядро конституційного ладу України, ці принципи займають домінуюче місце в ієрархії конституційних норм. Не є випадковим, що принципи, які складають основи конституційного ладу, називають «конституцією в конституції»².

Лише після того, як завдання з будівництва соціалізму в основному були вирішені, перша радянська Конституція СРСР 1936 року (і відповідно Конституція УРСР 1937 р.) змогла «юридично закріпити питання суспільного ладу в єдності його соціально-економічної і політичної сторін», «це була перша у світі Конституція, яка включила у свій зміст... новий розділ про суспільний лад»³. Відповідно до назви розділу, ввійшов у науковий лексикон сам термін «суспільний лад», який означає самостійний конституційний інститут, норми якого встановлювали економічні, політичні й соціальні устої суспільства.

Введення Конституцією СРСР 1936 року терміна «суспільний устрій» розпочалося із спроби відмежувати цю категорію від поняття «суспільний лад», що раніше використовувалось в юридичній літературі. Проте подібні спроби не могли бути визнані успішними, оскільки між названими поняттями немає відмінності й навіть семантичне та етимологічне значення слів «устрій» і «лад» є ідентичним⁴. Насправді, у «Словнику російської мови» С. І. Ожегова як перше значення слова «лад» вказана система державного або суспільного устрою⁵. З цих самих позицій і в сучасній конституційно-правовій науці формулюється поняття конституційного ладу. Так, Н. О. Богданова, яка вивчає категорію «конституційного ладу», відштовхується від його поняття як реальних відносин, «які відображають устрій держави, суспільства, а також становище людини в системі відносин: держава – суспільство – особистість»⁶.